

ДО ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ ГОВІРОК БОГУСЛАВСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Богуславський район знаходиться в південно-східній частині Київської області і безпосередньо межує з Черкаською областю. Особливість досліджуваної території в її маргінальності стосовно двох говорів – подільського і середньонаддніпрянського – і двох наріч – південно-західного і південно-східного. Вивчення подільсько-середньонаддніпрянського діалектного суміжжя, яке розділяє наріччя української мови, залишається одним з актуальних завдань сучасної діалектології. Воно зводиться не лише до чіткого окреслення сучасної розмежувальної лінії між цими говорами, а й вияву наслідків взаємовпливів діалектних систем двох відмінних говіркових типів.

Довгий час недостатня кількість фактичного матеріалу, рідка мережа обстежуваних говірок не давали змоги діалектологам визначити межу між південно-західними і південно-східними діалектами. Я. Головацький, К. Михальчук відносили говірки Волині і Поділля до київського наріччя [3; 12]. А. Кримський, виділяючи східноукраїнське й західноукраїнське наріччя, розмежовував і говірки Київщини, Волині і Поділля, відносячи останні до західноукраїнського [8, с. 254]. За І. Зілинським, розмежувальна межа між подільськими та середньонаддніпрянськими говорами проходить орієнтовно по лінії Біла Церква – східніше Умані – Ананьїв [7]. В. Ганцов проводить подільсько-середньонаддніпрянську межу по лінії східніше Житомира – Умань – Ананьїв [2, с. 49]. При класифікації говорів української мови кожен із дослідників оперував переважно фактами фонетичного чи морфологічного рівня, але при розмежуванні діалектів і говорів враховуватися повинні ознаки різних структурних рівнів.

Після виходу І тому АУМ, де скартографовано фонетичні, морфологічні, словотвірні, лексичні явища, частково пролилося світло на проблему середньонаддніпряньсько-подільської межі. Картографічні дані дали змогу констатувати, що на Черкащині межа між подільським і середньонаддніпряньським говорами проходить у районі м. Тального. Ф. Жилко розмежувальну лінію проводить між говірками через Фастів – Білу Церкву – Тальне – західніше Новомиргорода [6, с. 8]. Межею між південно-східним і південно-західним наріччями І. Матвіяс вважає лінію східніше Коростишева – Козятина – на схід від Умані – Первомайськ – Роздільна [11, с. 42]. При цьому він зазначає, що частина лексичних ізоглос, які відмежовують середньонаддніпряньські говірки від говірок південно-західного наріччя, сягають лінії Біла Церква – Кіровоград [10, с. 362]. На думку дослідника, правобережні середньонаддніпряньські говірки характеризуються проникненням у них рис говорів південно-західного наріччя [11, с. 46].

С. Бевзенко розмежовує південно-західне і південно-східне наріччя по лінії, що тягнеться з півночі на південь, – Фастів – Біла Церква – Ставище – Тальне – Первомайськ – Ананьїв [1, с. 208]. Межу між південно-західними і південно-східними говірками О. Горбач проводить “на лінії Хвастів – Первомайське – Тираспіль”, вказуючи, що подільські говірки стоять найближче до південно-східних говорів [4, с. 11].

Г. Мартинова, досліджуючи побутову лексику правобережної Черкащини, приходиться до висновку, що територія по обидва боки р. Гнилий Тікич є регіоном, де близько сходяться і взаємопроникають ізоглоси подільських і середньонаддніпряньських явищ. Між суміжними говорами південно-західного і південно-східного наріччя вона виділяє три пасма ізоглос, центральне з яких є основною подільсько-середньонаддніпряньською діалектною межею і проходить у басейні р. Гнилий Тікич із незначними відхиленнями на схід і на захід [8, с. 34].

Т. Тищенко, зіставивши синтетичні карти типових ізоглос, визначила межу між подільським і середньонаддніпрянським говорами: «Територія, окреслена ізоглосами західніше Умані і східніше річки Гнилий Тікич, є територією зіткнення двох діалектних систем, характеризується взаємопроникненням елементів подільських і середньонаддніпрянських говорів і утворює мереживну сітку із 6 пасом ізоглос. Вона має протяжність більше 100 км» [14, с. 170].

Отже, численні дослідження діалектів показали, що межі між говорами можуть змінюватися від лінії до цілих пасом ізоглос, але незалежно від характеру розмежувальна смуга між діалектами залишається межею [5, с. 4]. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа носить індивідуальний характер. Вона засвідчує фузійне обопільне міждіалектне проникнення, входження типових рис подільських говірок у структуру середньонаддніпрянських і навпаки; утворює, отже, третій, відмінний від двох контактуючих говорів, тип діалектного мовлення, основною особливістю якого є системне поєднання рис діалектів, що взаємодіють.

Основним джерелом для визначення статусу богуславських¹ говірок став Атлас української мови, у якому поміщено інформацію з чотирьох говірок населених пунктів Богуславського району Київської області: двох північних – Дешки і Бородані та двох південних – Бране Поле і Щербашинці. Розглянемо окремі фонетичні та граматичні риси названих говірок.

Приставні голосні по-різному ведуть себе в досліджуваних говірках, наприклад, в північніших говірках сс. Бородані та Дешки протетичний [і] вживається в лексемі *ір'жати* (*ір'жут'*), в говірці с. Щербашинці вживається в такій лексемі протетичний [и] – *ир'жати*. Говіркам також відомі форми без протези *р'жати*, *ржуть* (сс. Бране Поле, Щербашинці), які вживаються паралельно із формами протетичними (АУМ, к. № 24). Зникнення етимологічного початкового голосного [і] у лексемах *'голка*, *грат'* відомі не

¹ Тут і далі маємо на увазі говірки Богуславського району Київської області

тільки досліджуваних говірок у межах I тому Атласу української мови, окрім північно-східних говірок північного наріччя (АУМ, к. № 25).

В усіх досліджуваних говірках лексеми *'вухо*, *'вуса* вживаються без протетичного приголосного [в]: *'ухо*, *'уса*. Таке явище відоме багатьом середньонаддніпрянським, слобожанським та східнополіським говіркам (АУМ, к. № 136). Відсутність протетичного приголосного спостерігаємо і в лексемі *уз 'кий* в говірках сс. Дешки, Бородані, Щербашинці. В говірці с. Бране Поле лексема функціонує з протезою (АУМ, к. № 137). Без протези в усіх досліджуваних говірках зафіксовано лексеми *уж* (АУМ, к. № 138) та *'улиц'а* (АУМ, к. № 139). Протетичні приголосні перед [о] відсутні в лексемах *'озеро*, *'ос'ін'*, *о'вес*, *о'рел*, *о'рати* (АУМ, кк. № 140,143), хоча в лексемах *'гострий*, *го'р'іх*, *го'рох* протеза вживана в усіх богуславських говірках (АУМ, кк. № 141, 142, 144).

Етимологічний [о] в досліджуваних говірках передається [у]: *бу'р'ак*, *бур'а'чишче* (АУМ, к. № 79). Зауважимо, що приголосний [р'] у богуславських говірках диспалаталізується. Така риса є типовою подільською, з говірками подільського говору південно-західного наріччя безпосередньо межують досліджувані нами говірки (АУМ, к. № 79). Це може свідчити про вібраційну зону подільсько-середньонаддніпрянського перехідного типу.

У лексемі *огірок* відповідником ненаголошеного звука [у] є голосний звук [і]: *ог'і'рок* (АУМ, к. № 87). Крім того, Атлас української мови у досліджуваних говірках фіксує варіанти без етимологічного звука [о]: *г'і'рок*. На нашу думку, явище зникнення етимологічного голосного є спротивом системи середньонаддніпрянських говірок наступу подільських елементів, оскільки для подільської фонетичної системи характерні приставні приголосні, зокрема, лексема відома з двома протетичними на початку та в середині слова: *гой'і'рок* чи *гог'і'рок* (АУМ, к. № 87). А от ненаголошений звук [у] в лексемі *очкур* реалізується звуком [о]: *оч'кур* (АУМ, к. № 88), що

теж свідчить про опір середньонаддніпрянської системи подільському «уканню».

Звукосполучення [ўн] в досліджуваних говірках передається звукосполученням [ўн], тоді коли в сусідніх подільських та й частині говірок південно-східного наріччя відомий варіант [мн]: ¹р'іўний (АУМ, к. № 96).

Перед звуком [у] фонема /ф/ в досліджуваних говірках реалізується звуками [х], [ф]: *фунт, хунт, ¹фура* (АУМ, к. № 98). У лексемі *фартух* у північних богуславських говірках вживається звукосполучення [хв], а у південних – звуком [ф]. Отже, у богуславських говірках зустрічаються говіркові риси середньонаддніпрянського та подільського говорів (АУМ, к. № 99). Відповідником [ф] у лексемі *квасоля* є звукосполучення [кв] (АУМ, к. № 100), а фонему /х/ - звукосполучення [хв]: *пах¹ва* (АУМ, к. № 101).

У північних богуславських говірках відзначено вживання лексем із субституцією звуків [т] - [к]: ¹к'істо, к'іс'ний, що є характерним явищем багатьох говорів південно-східного наріччя. В південних богуславських говірках такої субституції не відзначено (АУМ, к. № 104). Досліджувані говірки різномірні і в презентації субституції [т] - [д] у лексемі *с'кирта / с'кирда*. В говірці с. Бране Поле такі фонетичні варіанти вживані паралельно (АУМ, к. № 105).

У парадигмі піде – підеш – підемо фонема /і/ реалізується звуком [і]. Північні та південні богуславські говірки розділяє ізогласа, що репрезентує акцентуацію форм дієслова: північних говірках, зокрема у сс. Бородані, Дешки у дієсловах наголошений другий склад, як це прийнято в середньонаддніпрянських говірках (*н'іде, н'ідеш, н'ідемо*), а в говірках сс. Бране Поле, Щербашинці наголос у таких дієсловах падає на перший склад, як у південно-західних говорах: ¹н'іде, ¹н'ідеш, ¹н'ідемо (АУМ, к. № 116).

Опозиція [р] / [р'] реалізується у ряді позицій і це певною мірою свідчить про перехідність богуславських говірок від південно-східних до

південно-західних говорів (АУМ, к. № 126). Зокрема, у говірках сс. Бране Поле, Щербашинці, Дешки у лексемах *по'р'адок*, *га'р'ачий* уживають м'який звук [p'], що характерно для говірок південно-східного наріччя, а в говірці с. Бородані зафіксовано лексеми *по'радок*, *га'рачий* із диспалаталізованим звуком [p], що є ознакою південно-західних говорів (АУМ, к. № 127). Досліджувані говірки однорідні у реалізації звука [p'] перед [a], що походить з *ε*: *зо'р'а* (АУМ, к. № 128). Гіперичне м'якшення у лексемах *гр'ад*, *р'ама*, *гр'аниця* спостережено в говірці с. Щербашинці. Таке явище характерне для південно-східних говірок. У решті досліджуваних говірок ці лексеми вживаються із твердим [p] (АУМ, к. № 129). У кінці складу звук [p] твердий: *ко'сар*, *жни'вар*, *ди'мар*, *монас'тир*, *бо'бир*, *гон'чар* (АУМ, к. № 130), *'харк'іу* (АУМ, к. № 131).

Через особливості наголошування іменника *ко'рова*, вжитого в множині, досліджувані говірки можна вважати перехідними подільсько-середньонаддніпряньського типу, оскільки в говірці с. Бородані вживається фонетичний варіант *ко'рови*, в сс. Дешки та Щербашинці – *коро'ви*, а в говірці с. Бране Поле відомі обидва фонетичні варіанти (АУМ, к. № 151).

Займенники *мій*, *твій* родовому відмінку однини мають наголошений другий склад – *мо'го*, *тво'го*, що характерно для південно-східних говорів та літературної мови (АУМ, к. № 156). Проте займенник *той* родовому і давальному відмінку однини в говірках сс. Бране Поле, Дешки, Бородані має наголос, який характерний для говірок південно-західного наріччя *'того*, *'тому*, а в говірці с. Щербашинці виявлено форму *то'го*, *то'му* (АУМ, к. № 157).

Числівник *один* у родовому відмінку однини має наголошений останній склад *одно'го* у говірках сс. Бране Поле та Щербашинці, в решті говірок в цьому слові наголошений передостанній склад – *од'ного* (АУМ, к. № 158).

Дієслова в інфінітиві мають закінчення –ти: *шкуютил'гати* (АУМ, к. № 166).

Для утворення назв поля з-під рослин у досліджуваних говірках використовують суфікс – ишче, властивий середньонаддніпрянським говіркам: *житнишче, картоплишче, пасовишче* (АУМ, к. № 175).

В орудному відмінку однини іменники колишніх –ја основ (ненаголошені закінчення) у північних богуславських говірках набувають закінчення твердої групи –ою: *зе^млою* (АУМ, к. № 183), а південні зберігають закінчення м'якої групи – *зе^млею*. Іменники мішаної групи у говірках сс. Щербашинці, Бране Поле, Бородані, як і в літературній мові та південно-східних діалектах, мають закінчення –єю: *ду^шею*, тоді як у говірці с. Дешки – твердої –ою: *ду^шою* (АУМ, к. № 184). Так само мовці використовують закінчення для іменників I відміни м'якої групи: *долонейу* та *долон'ою* (АУМ, к. № 185). Проте для іменника *кри^нниц'а* в орудному відмінку однини відзначено лише закінчення м'якої групи (АУМ, к. № 186).

У родовому відмінку однини іменники колишніх j-основ у північних богуславських говірках мають закінчення –и, що є ознакою південно-східних говірок, а південні – закінчення –і: *соли / сол'і* (АУМ, к. № 190), але іменник *ніч* в усіх говірках має закінчення –і (АУМ, к. № 191).

Отже, лише декілька розглянутих фонетичних та граматичних явищ дають нам підстави стверджувати, що говірки Богуславського району Київської області не є однорідними та поєднують риси контактуючих подільського та середньонаддніпрянського говорів, що є свідченням їх статусу як перехідних говірок подільсько-середньонаддніпрянського типу.

Джерела:

АУМ – Атлас української мови: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т.1.

Література:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – 242с.

2. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К.: Друкарня Української Академії наук, 1923. – 67с.
3. Головацький Я. Розправа о язиці южноруськім і його наріччях. – Львів, 1848. – С.37–56.
4. Горбач О. Статті з української діалектології в ЕУ 11 // Діалектологія. Зібрані статті. – УАН, 1992. – С.1–20.
5. Гриценко П. Ю. Мікроконтинуум як предмет ареалогії // Лінгвогеографія Черкащини. – К.: Т-во “Знання” України, 2000. – С.3–7.
6. Жилко Ф. Т. Середньонаддніпрянські говори // Середньонаддніпрянські говори. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – С.5–22.
7. Зілинський І. Карта українських говорів. – Варшава, 1933.
8. Кримський А. Ю. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // Вибрані твори: У 5-ти т. – Т.3. – К.: Наукова думка, 1973. – С.252–282.
9. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини. – Черкаси: Відлуння – Плюс, 2000. – 265с.
10. Матвіяс І. Г. Лексичні ареали південно-східного наріччя (За матеріалами Атласу української мови // Праці XII респ. діалект. наради. – К.: Наукова думка, 1971. – С.360–365.
11. Матвіяс І. Г. Членування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1981. – №4. – С.42–50.
12. Михальчук К.П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. – Спб., 1872. – Т.7. – С.453–512.
13. Назарова Т. В. К проблеме типологии диалектных ареалов // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии. – Л.: Наука, 1974. – С.84–95.
14. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Тищенко Тетяна Миколаївна. – К., 2003. – 194 с.